

Çeviriler:

KIRIM HANI MURAD GİRAY'IN ADLİ REFORMU

Yazar: Dr. R. YU. POÇEKAYEV*

Çeviren: SERKAN ACAR**

Kırım Hanı Murad Giray'ın (1089/1678-1094/1683) henüz saltanatının başlangıcında giriştiği adli reform teşebbüsü Kırım Hanlığı tarihinin girift hadiselerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Han tahta oturduktan hemen sonra adli işlerde, şeriatın yerine “Cengiz Töresi”nin esas alınmasını buyurdu ve kadıaskerlik makamını ilga ederek yerine “törebaşı”nı atadı. Ancak bu reformun devamı gelmemiştir: çok geçmeden Murad Giray, Türkler ile birlikte askerî harekâta katılmak için sultanın ordugâhına geldi. Burada Vanî Efendi (V. D. Smirnov'un deyimi ile tam bir vavsız evliya idi) adında biri hanı bunun şeriata karşı yapılmış bir irtica hareketi olduğuna ikna etti¹.

Bu olay, birçok soruyu beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce hanın teşebbüsünün, daha XV. yüzyılın ikinci yarısında Kırım Hanlığı'na yerleşen şeriatın yerine eski Türk-Moğol hukukunun ihyasına yönelik radikal bir reform olduğunu kaydetmek gerekir². Murad Giray'ın çok hızlı bir şekilde başlattığı söz konusu reforma aynı hızla son vermesi de son derece garip bir gelişme idi.

XVIII. yüzyıl Kırım tarihçilerinden Seyyid Mehmed Rıza'nın “Es Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Mülûki't Tatar” adlı eserinde Murad Giray'ın reformu hakkında malumat bulunmaktadır. Bu eser 1737 yılında II. Mengli Giray'ın buyruğu üzerine yazılmıştır. Belki de bu kitap II. Mengli Giray ile Seyyid Mehmed

* St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Öğretim Üyesi. Rusça makalenin künyesi: Р. Ю. Почекаев, “Судебная реформа крымского хана Мурад-Гирея”, Тюркологический Сборник 2007-2008, Москва, 2009, с. 320-326.

** Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, GTT Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi.

¹ *Asseb o-sseyyar ili Sem Planet [Es Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Mülûki't Tatar], Soderjaşçiy İstoriyu Krmskih Hanov ot Mengli Girey Hana 1-go do Mengli Girey Hana 2-go, t.e. s 871/1466 po 1150/1737 g. Soçinenie Seyida Muhammeda Rızı, Kazan 1832, s. 188-189.*

² E. E. Baytsova, *İslam v Krmskom Hanstve*, Sevastopol 2004, s. 43-44.

Rıza'nın ortak eseri idi³. Bu hadise birçok kez, 1880'lerde V. D. Smirnov, 1930'larda S. V. Bahruşin ve yine çağdaş Kırım tarihçilerinden A. E. Gayvoronskiy gibi, araştırmacıların dikkatini çekmiştir⁴. Tarihçiler Murad Giray'ın reformunu, Kırım Hanlığı'nda Türk [Osmanlı] nüfuzunun gevşediğine delalet eden ayrılıkçı bir sapma olarak değerlendirme eğilimindedirler. Ancak durum gerçekten böyle mi idi? Bu makalede aşağıdaki soruları cevaplamaya çalışacağız:

1- Murad Giray'ın teşebbüsü hakikaten Türk sultanının hâkimiyetine karşı koyma emeli taşıyor muydu?

2- Reformun hukuksal temeli olarak neden daha önce Altın Orda Devleti'nde genel ilkeleri net olarak bilinmeyen ve somut bir biçimde kullanılmayan kadim töre hukuku tercih edilmişti?

3- Son olarak, böylesine radikal bir dönüşüme teşebbüs eden han, neden Vanî Efendi'ye bu kadar kolay itimat etti ve reformu fiilen uygulamaktan vazgeçti?

Birinci soruyu cevaplamak üzere tarihi kaynakları incelediğimizde, Murad Giray'ın Kırım'da sultanın egemenliğine son verme niyetinde olmadığına şahit oluyoruz. Öyle ki, onun hanlık tahtında oturduğu süre içerisindeki bütün eylemleri bunun aksini kanıtlar niteliktedir.

Her şeyden önce, han Türk Sultanı'nın daha ilk talebinde, Türklerin düzenleyeceği sefere iştirak etmek üzere ordusunu göndermiştir. Örneğin Çihrin muhasarası için, farklı kaynaklara göre; 50.000 ile 80.000 arasında süvari göndermiş ve kuşatılan Rus ordusu ile yapılan muharebeye faal olarak katılmıştır⁵. Daha sonra Türklerin Varadin yakınlarında Avusturya ile savaşıp, Türk ordusunun yenilgiye uğradığı başarısız sefere katılmayı da kabul etmişti. V. D. Smirnov'a göre; Murad Giray "bu savaşa sadece zorunluluk yüzünden katılmış ve Osmanlı ordusunun başarı sağlaması için herhangi bir çaba sarf etmemiştir"⁶. Ancak handan, sefere katıldığından dolayı duyduğu memnuniyeti arzetmesi de

³ Bkz. N. S. Seytyagyayev, "Proishojdenie Seyida Muhammeda Rizı (K Voprosu o Mesto Ego "Semi Planet" Sredi Proizvedeniy Krimskoy İstoriçeskoj Prozi XVIII v.)", *Kultura Narodov Priçernomorya*, 2002, No: 44, s. 39.

⁴ V. D. Smirnov, *Krimskoe Hastvo Pod Verhovstvom Ottomanskoy Porti Do Naçala XVIII v.*, Moskova 2005, s. 248-250; S. V. Bahruşin, "Osnovne Momenti İstorii Krimskogo Hanstva", *Materiali po Arheologii, İstorii, Etnografii Tavrii*, Vıp. III., Simferopol 1993, s. 332-333; A. Gayvoronskiy, *Sozvezdie Gerayev*, Simferopol 2003, s. 58-59.

⁵ P. Gordon, *Dnevnik 1677-1678*, Moskova 2005, s. 54,94; V. A. Lençenko, "İstoriya i Topografiya Çigirina v XVII Veka", P. Gordon, *Dnevnik 1677-1678*, Moskova 2005, s. 171.

⁶ V. D. Smirnov, *a.g.e.*, s. 422.

beklenmiyordu! Onun savaflara katılmış olması ise tarihçinin [V. D. Smirnov kastedilmektedir] aşağıdaki iddiasına ters düşmektedir: Kırım hanları birliklerini toplamayı yetiştiremediklerini ya da Kırım beylerinin sefere çıkmayı reddettiklerini ileri sürerek, Türklerin safında savaflara katılmak istemiyorlardı. Murad Giray ise bu tür mazeretler uydurmamış ve her zaman, hiç aksatmadan kendi ordusunu göndermeye gayret etmiştir.

Bunun dışında sultan, Murad Giray'ı azletmeye karar verdiği vakit, tebaası ellerine silahlarını alarak onun taht üzerindeki hakkını savunmak için son hazırlıklarını yapmıştı; ancak han itiraz etmeden sultanın iradesine boyun eğmiş ve herhangi bir direnişte bulunmamıştır⁷. Bize göre; bu durum dahi onun İstanbul'a olan bağlılığına şahadet etmektedir.

Murad Giray Han'ın azledilme sebebi, Osmanlı Devleti'ne sadakatinden şüphe edilmesinden kaynaklanmıyordu. Herhalde Vezir-i Azam Kara Mustafa Paşa'nın Varadin'de uğradığı hezimetin kabahatini hanın üzerine attığını söylemek hiç de abartı olmaz. Azlolunan hana sultan tarafından Yambolu'ya yakın bir yerde yurtluk bağışlandı ve han, ölünceye kadar, 13 yıl burada yaşadı⁸. Bu olgu da hanın Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmayı arzulayan bir asi olmadığına işaret etmektedir. Osmanlı Hükümeti, hanların Devlet-i Âli'ye olan sadakatlere en küçük bir şüphe duyduğunda dahi bütün enerjisiyle Girayların hesabını görme yoluna başvuruyordu. Onlardan bazıları sultanın fermanı ile kendi yakınları tarafından öldürülmüş, diğerleri ise Rodos'ta idam edilmişlerdir vs.

Dolayısıyla Murad Giray'ın reform teşebbüsünün bir başkaldırı hareketi olduğunu iddia etmek doğru olmasa gerektir.

İkinci soru: reformun hukuksal temeli neden töre üzerine kurulmuştu?

Bilindiği üzere töre, Cengiz Han İmparatorluğu'ndan çok önce eski Moğol hukukunda varlığı bilinen bir mefhumdu. Moğol İmparatorluğu hukuk sisteminin de bir parçası olan töre, XVI. yüzyılın başlarına kadar, imparatorluk bünyesinden ayrılan Cengiz soyuna mensup devletlerde de varlığını sürdürmüştür⁹. Ancak XVI-XVII. yüzyıllara gelindiğinde törenin menşei unutulmuş ve bu kavramın "müessisi" olarak Cengiz Han sayılmaya başlanmıştır. Öyle ki, Fars

⁷ *A.g.e.*, s. 422-423.

⁸ Halim Giray Sultan, *Rozovyy Kust Hanov ili İstoriya Krma*, Simferopol 2004, s. 85; "Precis de l'histoire des khans de Crimee, depuis l'an 880 jusqu'a l'an 1198 de l'herige, trafuit du turc par M. Kazimirski; revu par M. Amedee Joubert", *Journal Asiatique*, Paris 1833, T. XII., s. 444.

⁹ Ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. R. Yu. Poçekayev, "Evolutsiya Töre v Sistema Mongolskogo Srednevekovogo Prava", *Mongolskaya İmperiya i Koçevoy Mir*, Ulan-Ude 2004, s. 537-540.

kaynaklarında “Töre-yi Çingizhani” şeklinde yer almıştır¹⁰. Zahiraddin Babûr da Töre-yi Çingiz’den bahsetmekte ve bu töreyi, Cengiz Han’ın yasasından (Yasa-yı Çingiz) ayırmaktadır¹¹.

Ancak unutmamak gerekir ki, töre Eski Türklere ait bir kavramdır¹² ve bu kavramı tevarüs edenler sadece Moğol hanları değildi; muktedir Osmanlı sultanları da bir ölçü de törenin varisleri idiler. Vanî Efendi’nin Tatarcada Çingiz Töresi olarak geçen ve Osmanlı Devleti’nde kanun olarak adlandırılan gelenekten (uygulamadan) bahsetmesi de bunu tasdik etmektedir. Esasen Osmanlı İmparatorluğu’nda şeri hukukun yanında töre hukukunun bulunduğu da bilinmektedir. Ancak paralellikleri Vanî Efendi’nin bahsettiği sultanın kanunları ile değil, Osmanlı Devleti’nde bu kanunların ve eski Türk geleneklerinin temelinde oluşan örfi adetler ile yapmak gerekmektedir¹³.

Her ne kadar Seyyid Mehmed Rıza, Murad Giray’ın kadim töreye dönme teşebbüsünü kınasa da, Osmanlı İmparatorluğu’nun töreye yaklaşımı olumsuz değildi. Örneğin XVII. yüzyıl Türk müellifi Hüseyin Hezarfen “Telhisü’l Beyan Fi Kavanin-i Âl-i Osman” adlı eserinde Kırım Tatarlarının hukukuna ilişkin şunları söylemektedir: “Onlar tatbik ettikleri kanunların tamamını kendi dillerinde töre diye adlandırdılar. Allaha karşı dinî görevlerini de Hanefî mezhebine göre ifa ederler”¹⁴. Görüldüğü üzere, töre hukuku ile şeriat birlikte anılmakta ve katıyen birbirinin karşısı olarak kullanılmamaktadır! Anlaşıldığı kadarıyla, Mu-

¹⁰ G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. I. Wiesbaden 1963, s. 264, 265, 555; A. Bennigsen, G. Veinstein, “La Grande Horde Nogay et le commerce de steppes pontiques (fin XVe siècle-1560)”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, Ed. By O. Okyar, H. İnalçık, Ankara, 1980, s. 58; V. V. Trepavlov, “Tyurskie Narodi Povoljya i Priuralya: Ot Zolotoy Ordi K Moskovskomu Tsarstvu (Problema Adaptatsii)”, *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*, Herausgegeben von Andreas Kappeler, Wiesbaden 2004, s. 283. XIII. yüzyıl ortalarında Moğol İmparatorluğunu ziyaret eden Avrupalılar, Cengiz Hanı “Moğol inanç hukukunun kurucusu” olarak adlandırmışlardır (Bkz. “İstoriya Tatar” Ts. de Bridia/Per. S. V. Aksenova i A. G. Yurçenko, *Hristianskiy Mir i “Velikaya Mongolskaya İmperiya”*, SPB 2002, s. 116).

¹¹ *Memoirs of Zehir-ed-Din Baber, Emperor of Hindustan*, Written by Himself in the Jagatai Türki, Transl. by J. Leyden and W. Erksine, Notes and Hist. İnt. by C. Waddington, L., 1826, s. 202.

¹² Bkz. S. G. Klyashorniy, T. İ. Sultanov, *Gosudarstva i Narodi Evrazijskih Stepey. Drevnosti i Srednevekove*, SPB 2004, s. 85; S. G. Klyashorniy, “Customary Law in the Ancient Turkic States of Central Asia: The Legal Documents and Practical Regulation”, *Central Asian Law: An Historical Overview. A. Festschrift for the Ninetieth Birthday of Herbert Franke*, Jostens-Topeka-Kansas 2004, s. 13.

¹³ M. A. Aydın, “Pravo v Osmanskome Gosudarstve”, *İstoriya Osmanskogo Gosudarstva, Obşestva i Tsivilizatsii*, Moskova 2006, s. 324-327.

¹⁴ Hüseyin Hezarfenn, “Telhisü’l- Beyan Fi Kavanin-i Âl-i Osman”, *Osmanskaya İmperiya. Goulderstvennaya Vlast i Sotsialno-Politiçeskaya Struktura*, Moskova 1990, s. 267.

rad Giray'ın reformu resmi Osmanlı iktidarını değil sadece Müslüman ruhanilerin en radikal grupuna mensup bazı kimseleri tedirgin etmişti.

Hiç şüphesiz Murad Giray'ın töreye yönelmesinin nedeni, faaliyetlerinin “ayrılıkçı” hava yaratmamasını istemesi idi. Eğer han gerçekten de bağımsızlık elde etmeyi tasarlıyorsa, töre hukukuna değil Cengiz Yasası'na dayanırdı. Çünkü Cengiz Yasası'nın uygulanması bağımsızlığın ilanı, hatta imparatorluk tutkusu anlamına gelirdi. Nitekim yasa, Altın Orda ile Buhara'daki Şibaniler ve Canoğulları gibi Cengiz Han soyuna mensup olup ve imparatorluk iddiası güden devletlerde büyük bir işlevsellikle yürürlükte olmuştur¹⁵. Bu devletlerden türeyen ve başka devletlerin vassallığını kabul eden Kazan, Kırım, Astarhan ve Sibir hanlıklarında ise yasa uygulanmıyordu.

Töre, Murad Giray'ın saltanatından çok daha önce Kırım Hanlığı'nda bulunuyordu. İktidar devir teslimi Kırım'da sultanın kendi iradesiyle han tayin etmediği zamanlarda bu geleneklere [töre] göre yapılıyordu¹⁶. Herhalde ortak “töre” anlayışı Murad Giray'ın selefi Selim Giray tarafından kesin olarak ilga edilmişti. Kırımlı tarihçiler Murad Giray'ın şöyle söylediğini kaydederler: “Osmanlı sultanlarına haddinden fazla boyun eğdi ve “Töre-yi Çingiz”i tamamen kaldırdı. Her işte şeriatı uygulayarak Kırım'ın zarar görmesine neden oldu”¹⁷.

Smirnov, ilgi çekici bir tarzda şunları ileri sürmektedir: “Murad Giray'ın kendi saltanatında Eski Tatar hukuku olan “töre”yi yeniden canlandırma teşebbüsü ve İslam şeriatının bütün işlere etkisini sınırlandırması şüphesiz onun haz etmediği selefiyle hesaplaşma teşebbüsü değildi”¹⁸. Bize göre ise, tam tersine, Selim Giray ile olan rekabet Murad Giray'ın adli reform düşüncesini açıklamakta ve onun neden ansızın reform teşebbüsünden vazgeçtiğine ilişkin üçüncü soruyu cevaplamayı mümkün kılmaktadır.

Kaynaklardaki bilgilere ve araştırmacıların belirttiklerine göre, Selim Giray Kırım hanlarından en seçkini ve en ünlüsü idi. Kırımlılara göre, şeriate aşırı

¹⁵ R. Yu. Poçekayev, “Pravovoe Nasledie Mongolskoy Imperii v Gosudarstve Timuridov (Po Dannim Letopisey, Numizmatičeskogo i Aktovogo Materiala)” *Tsentralnaya Aziya ot Ahemenidov go Timuridov: Arheologiya, İstoriya, Etnografiya, Kültura. Mat-lı Məjdunar. Nauç. Konf. Posv. 100-letiyu So Dnya Rojdeniya A. M. Beenitskogo (Sankt-Peterburg, 2-5 Noyabrya 2004 g.)*, SPB 2005, s. 293; R. Yu. Poçekayev, “Osobenosti Formirovaniya: Evolyutsii Pravovoy Sistemi Ulusa Cuçi” *Tjurkologičeskij Sbornik*, 2005, Moskova 2006, s. 302-305; A. K. Alekseyev, *Političeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persijskogo İstoričeskogo Soçineniya Bahr al-Asrar*, SPB 2006, s. 193.

¹⁶ Örnek için bkz. F. A. Ametka, *Krimskie Hanstvo: Stanovleniya i Rozvitok Derjavnosti ta Prava. Avtoref. Känd. Dis.*, Harkiv 2003.

¹⁷ V. D. Smirnov, *a.g.e.*, s. 248.

¹⁸ *A.g.e.*, s. 424.

bağlılığı belki de onun tek kusuru idi. Kırım halkı arasındaki şöhretini güvence altına almak isteyen Murad Giray, çok makul ve akıllıca bir tavır sergileyerek, eski geleneklere bağlı seleflerinin yetersizliklerini ortaya koydu ve bundan dolayı adli reform teşebbüsüne girişerek töreyi ihya etme yolunu tuttu.

Acaba Murad Giray bu teşebbüsleri ile hedeflerine ulaşmayı başardı mı? Galiba ulaştı. Kırım Tatarlarının hanın tahttan uzaklaştırılmasını engellemek için silaha sarılmaya hazır olmaları da buna işaret etmektedir. Murad Giray azledildikten sonra ise han soyuna mensup kimseler arasından uzun süre halef bulunamamıştır. XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın başında Kırımli tarihçi Muhammed Giray'ın bildirdiğine göre; bütün hanzâdeler tahttan feragat etmişler ve "Bu hana karşı nasıl saygısızlık yaparız?" demişlerdir¹⁹.

Dolayısıyla, Murad Giray'ın faaliyetleri bir tür halkçı eylem idi. Vanî Efendi de şeriata dönüş çağrısını çok zamanında yapmıştı: han halkın beklentilerini karşılamaya hazırdı; ancak sonunda Müslüman ruhanilerin baskısına boyun eğmek zorunda kaldı. Artık Murad Giray'ın adı, kadim Kırım töresinin müdafisi sıfatıyla özdeşleşmişti (saltanatının sonuna kadar böyle kabul edildi) ve han reform teşebbüsünü daha fazla ileri götürmeye gerek duymamış ve münasip bir bahane ileri sürerek bu tasarısından vazgeçmiştir.

KAYNAKÇA

- Alekseyev, A. K., *Političeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persigskogo İstoričeskogo Soçineniye Bahr al-Asrar*, SPB 2006.
- Ametka, F. A., *Krimskie Hanstvo: Stanovlennya i Rozvitok Derjavnosti ta Prava. Avtořef. Kand. Dis.*, Harkiv 2003.
- Asseb o-sseyyar ili Sem Planet [Es Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Mülûki't Tatar], Soderjaşçiy İstoriyu Krimskih Hanov ot Mengli Girey Hana 1-go do Mengli Girey Hana 2-go, t.e. s 871/1466 po 1150/1737 g. Soçinenie Seyida Muhammeda Rizı, İzdannoe İmperatorskim Kazanskim Universitetom pod Habludeniem Mirzı Kazembeka, Adyunkt-Professora Onogo Universiteta, Velikobritanskogo Korolevskogo i İrlandskogo Korolevskogo Aziatskogo Obşçestva Çlena, Kazan, 1832.*
- Aydın, M. A., "Pravo v Osmanskom Gosudarstve", *İstoriya Osmanskogo Gosudartva, Obşçestva i Tsvivilizatsii*, Moskova 2006.

¹⁹ *A.g.e.*, s. 430.

- Bahruşin, S. V., "Osnovie Momenti İstorii Krimskogo Hanstva", *Materiali po Arheologii, İstorii, Etnografii Tavrii*, Vıp. III., Simferopol 1993.
- Baytsova, E. E., *İslam v Krimskom Hanstve*, Sevastopol 2004.
- Bennigsen, A., Veinstein, G., "La Grande Horde Nogay et le commerce de steppes pontiques (fin XVe siecle-1560)", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, Ed. by O. Okyar, H. İnalçık, Ankara 1980.
- Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Bd. I. Wiesbaden 1963.
- Gayvoronskiy, A., *Sozvezdie Gerayev*, Simferopol 2003.
- Gordon, P., *Dnevnik 1677-1678*, Moskova 2005.
- Halim Giray Sultan, *Rozovyy Küst Hanov ili İstoriya Krıma*, Simferopol 2004.
- Hyuseyn Hezarfenn, "Telhisü'l- Beyan Fi Kavanin-i Âl-i Osman", *Osmanskaya İmperiya Gouderstvennaya Vlast i Sotsialno-Politiçeskaya Struktura*, Moskova 1990.
- İstoriya Tatar Ts. de Bridia/Per. S. V. Aksenova i A. G. Yurçenko// *Hristianskiy Mir i "Velikaya Mongolskaya İmperiya"*, SPB 2002.
- Klyaştorniy, S. G., Sultanov, T. İ., *Gosudarstva i Narodi Evraziskih Stepey. Drevnosti i Srednevekovye*, SPB 2004.
- Klyashstornyi, S. G. [Klyaştorniy, S. G.], "Customary Law in the Ancient Turkic States of Central Asia: The Legal Documents and Practical Regulation", *Central Asian Law: An Historical Overview. A Festschrift for the Ninetieth Birthday of Herbert Franke*, Jostens-Topeka-Kansas, 2004.
- Lençenko, V. A., "İstoriya i Topografiya Çigirina v XVII Veka", Gordon, P., *Dnevnik 1677-1678*, Moskova 2005.
- Memoirs of Zehir-ed-Din Baber, Emperor of Hindustan*, Written by Himself in the Jagatai Türki, Transl. by J. Leyden and W. Erksine, Notes and Hist. İnt. by C. Waddington, L., 1826.
- Poçekayev, R. Yu., "Evolyutsiya Töre v Sistema Mongolskogo Srednevekovogo Prava", *Mongolskaya İmperiya i Koçevoy Mir*, Ulan-Ude 2004.
- Poçekayev, R. Yu., "Pravovoe Nasledie Mongolskoy İmperii v Gosudarstve Timuridov (Po Dannım Letopisey, Numizmatičeskogo i Aktovogo Materiala)", *Tsentralnaya Aziya ot Ahemenidov go Timuridov: Arheologiya, İstoriya, Etnografiya, Kultura. Mat-lı Mejdunar. Nauç. Konf. Posv. 100-letiyu So Dnya Rojdeniya A. M. Beenitskogo (Sankt-Peterburg, 2-5 Noyabrya 2004 g.)*, SPB 2005.

- Poçekayev, R. Yu., "Osobennosti Formirovaniya: Evolyutsii Pravovoy Sistemi Ulusa Cuçi", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, 2005, Moskova 2006.
- Precis de l'histoire des khans de Crimée, depuis l'an 880 jusqu'a l'an 1198 de l'herige, trafuit du turc par M. Kazimirski; revu par M. Amedee Joubert, *Journal Asiatique*, Paris 1833. T. XII.
- Seytyagyaev, N. S., "Proishojdenie Seyida Muhammeda Rizı (K Voprosu o Mesto Ego "Semi Planet" Sredi Proizvedeniy Krımskoy İstoriçeskoy Prozi XVIII v.)", *Kultura Narodov Priçernomorya*, 2002, No: 44.
- Smirnov, V. D., *Krımskoe Hastvo Pod Verhovenstvom Ottomasnkoy Porti Do Naçala XVIII. v.*, Moskova 2005.
- Trepavlov, V. V., *Tyurskie Narodi Povoljya i Priuralya: Ot Zolotoy Ordi K Moskovskomu Tsarstvu (Problema Adaptatsii)*, *Die Geschichte Russlands im 16. und 17. Jahrhundert aus der Perspektive seiner Regionen*, Herausgegeben von Andreas Kappeler, Wiesbaden 2004.